

Қодирова Зухра Обидхон қизи,
ТДШУ таянч докторанти

“ҲАДОЙИҚ У-С-СЕҲР ФИ ДАҚОЙИҚ У-Ш-ШЕЪР” АСАРИ МАТНИНИ ЎЗБЕК ТИЛИГА ТАРЖИМА ҚИЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада Рашидиддин Ватвот “Ҳадойиқ у-с-сеҳр фи дақойиқ у-ш-шеър” асарини манбашуносликдаги ўрни ўрганилган. Шунингдек, асар илмий жиҳатдан таҳлил қилиниб, унинг ўзбек тилига қилинган таржимасидан намуналар келтирилган.

Калит сўзлар: Қуръони карим, ҳадис, таржима санъати, тарсеъ, иштиқоқ, қофия, байт.

Аннотация: В данной статье исследуется роль работы Рашидиддина Ватвата «Хадойиқ у-с-сир фи дақойиқ у-ш-ше'р» в источниковедении. Работа также подвергнута научному анализу и приведены примеры ее перевода на узбекский язык.

Ключевые слова: Коран, хадис, искусство перевода, тарсиъ, иштикак, рифма, бейт.

Annotation: This article examines the role of Rashiddin Watwat's work "Hadoyiq u-s-sir fi daqoyiq u-sh-she'r" in source studies. The work is also scientifically analyzed and examples of its translation into Uzbek are given.

Keywords: Quran, hadith, art of translation, tarsi', isthkak, rhyme, byte.

“Ҳадойиқ ус-сеҳр” илмий асар, шунинг учун ҳам унинг матни илмий истилоҳларга ниҳоятда бой. Бу асарнинг таржимасида мана шу ўзига хослик, албатта, эътиборга олиниши лозим бўлади. Биз илмий асарлар таржимасида, албатта, имкони борида ўша терминларнинг тор ва аниқ маъноларда қўлланганидан келиб чиққан ҳолда ёндашишга ҳаракат қилдик. Шунга қарамадан баъзи ҳолатлар борки, терминларни бир хил маънода эмас, балки икки ёки ундан ортиқ маъноларда тушуниш имкониятлари пайдо бўлганки, бу баъзан агар матн мазмунига урғу берилмайдиган бўлса, таржимонни ноқулай аҳволга солиши ёки чалкаш йўлларга бошлаб кетиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу ерда асос сифатида биз кўпроқ ўша матндаги бош мазмунга етакчи, ўша концепцияларга таянишга ҳаракат қилдик. Энди албатта, асарда жалб этилган қўшимча манбалар бор. Булар Қуръони карим оятлари, ҳадиси шарифдан келтирилган намуналар ва бошқа кўплаб адабий–бадий асарлардан олинган мисолларга боғлиқ. Буларни таҳлил қилаётган пайтда биринчи навбатда, назарий асосга мос ва мутаносиблиги, иккинчи жиҳатдан буни таржима қилиш жараёнида ўша санъат билан уйғунлик даражаси эътиборга олинмаса, таҳлил жараёнида чалкашликлар ёки мутлақо тескари маъно чиқиб қолиш хавфи пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам биз биринчи навбатда, назарий тушунчаларнинг ўзини тўлиқ, аниқ, мукаммал тушунишга ва иккинчидан, танланган мисолнинг

унга мос ва мутаносиблигини ҳам солиштиришга мажбурият сездик. Таржима жараёнларида албатта бу нарсалар ҳисобга олинди.

Учинчидан жалб этилган мисолларнинг аксарияти шеърий асар бўлганлиги учун шеърни насрга ўгириш имконияти мутлақо чекланган. Ҳатто баъзи мутахассислар буни мумкин ҳам эмас деб айтишади. Ҳақиқатда ҳам шеърнинг насрга ўтказилган ҳолати буни энди мутлақо бошқа бир маъноларни истисносига ёки инкорига сабаб бўлади. Биз шунинг учун кўпроқ асл матндаги мазмунга хизмат қиладиган ҳолатларга эътибор қаратишга ҳаракат қилдик.

1) Таржима жараёнида кўплаб қийинчиликларга дуч келинди. Бунга асарда қўлланган атамалар, ўша даврнинг адабий тили, илмий услубга хос бўлган мураккабликларгина эмас, бошқа объектив ва субъектив омиллар ҳам сабаб бўлди. Хусусан, поэтика мактаблари намояндалари мактабларининг анъаналарига кўра муайян адабий ҳодисанинг моҳиятини кўрсатиш учун Қуръони карим ҳамда ҳадиси шарифлар биринчи ва комил намуна вазифасини адо этган. Ана шу жараёнда адабий ҳодиса моҳиятини тўла ва тўғри тушуниш учун фақат назарий муҳокама мазмунини англашнинг ўзи камлик қилади. Уларнинг ёнида албатта Қуръон оятларининг асл моҳиятини идрок этиш зарурати ҳам сезилади. Шундай ўринларда биз кўпроқ мутахассислар мададига таяндик. Жумладан, Қуръон оятлари таржима ва шарҳида бу соҳанинг нодир билимдони Шайх Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содик амалга оширган ишлардан фойдаланишга ҳаракат қилдик.

2) Ҳозиргача хорижий мамлакатларда, хусусан, Эрон, Ҳиндистон, Тожикистонда амалга оширилган форсий манбалар ва уларнинг талқини ҳам таржима жараёнида ишимизга кўмак берди.

3) Таржима жараёнида биз таянган асосий манбалардан бири рус олимаси филология фанлари доктори профессор Н.Ю.Чалисова амалга оширган тадқиқотлар бўлди.

4) Асар соф илмий услубда ёзилгани учун, табиийки, унда келтирилган матнларнинг асосий қисми насрда ёзилган. Аммо мисолларнинг катта қисми шеърий асарлар эканлигини ҳам эътироф этиш лозим. Бундай ўринларда биз кўпроқ шеърий мисралар мазмунини насрий баён тариқасида етказишга уриндик. Ўрни-ўрни билан инверсия тарзида ўгиришга доир ҳаракатларимиз ҳам бўлди.

Асарнинг насрий матнини таржима қилишда бадий санъатлага оид терминлар таржима қилинмай, ўз ҳолича қолдирилди. Бунга сабаб биринчидан, умумий шеърий тизимнинг мавжудлиги бўлса, иккинчидан, мазкур санъат номлари бир неча асрлар давомида туркий тилда битилган.

Қуйида насрий матн таржимасидан намуналар келтирамиз:

الترصيع

پارسی در زر نشاندن جواهر و جز جواهر باشد و در ابواب بلاغت این صنعت چنان بود کی دبیر یا شاعر بخشهای سخن را خانه خانه کند و هر لفظی را در بر: بر لفظی آورد کی بوزن و خروف روی متفق باشند و در نثر کی خروف شعر را باشد.

Ат-тарсеъ

Порси дар зар нишондани жавоҳир ва жуз жавоҳир бошад ва дар абвоби балоғат ин санъат чунон бувад, ки дабир ё шоир бахшҳои суханро хона-хона кунад ва ҳар лафзеро дар баробари лафзе оварад, ки ба вазну ҳуруфи рави муттафиқ бошанд. Ва дар наср, ки ҳуруфи рави гуфта мешавад, аз роҳи тавассуъ аст, чи ба ҳақиқат ҳуруфи рави шеърро бошад.

Тарсеъ

Форсийда қимматбаҳо тошлар билан зийнатлаш маъносида бўлиб, бадойиё истилоҳи сифатида котиб ёки шоир лафзҳои бир неча бўлақларга бўлиб, муайян сўз қаршисига зидди бўлган сўзҳои қўйиб, вазнга мувофиқ ва ундош билан бирлаштилади (муттаҳид қилади). Насрдаги ундошнинг маъносини кенгайтиришади, аввал бу назмда пайдо бўлган.

الاشتقاق

این را اقتضاب نیز خوانند و این صنعت را بلغا هم از جمله تجنیس شمردند و این چنان بود که دبیر یا شاعر در نثر یا نظم الفاضلی آرد که حروف ایشان متقارب و متجانس باشد در گفتار و از این گونه در کلام خدای عزوجل بسیار است و در آثار فراوان.

Ал-Иштиқоқ

Инро иқтизоб низ хонанд ва ин санъатро булаго ҳам аз жумлаи тажнис шумуранд ва ин чунон бувад, ки дабир ё шоир дар наср ё назм алфозе орад, ки ҳуруфи эшон мутақориб ва мутажонис бошанд, дар гуфтор.

Иштиқоқ

Уни иқтидоб деб ҳам айтадилар, услубан тажнисга яқин биладилар. У шундайки, котиб ёки шоир наср ва назмда ўзаро яқин ва бир ўзақли сўзларни қўллайдилар. Бунинг беназир мисоллари Каломуллоҳдадир ва Ҳадисларда ҳам кам эмас.

Қуръони каримдан олинган мисол, айнан ўзи айтган таърифни моҳиятини кўрсатишнинг энг қулай, энг таъсирчан ва ажралиб турадиган бир жиҳати бўлганлиги учунгина олинган. Қуръондаги арабча шундай сўзлар ўша кўзда тутилган назарий муаммонинг, аниқроғи қониданинг амалиётдаги ифодаси сифатида намоён бўлади.

Бу ҳақдаги тасаввурларни ойдинлаштириш учун айрим мисолларга мурожаат қиламиз.

1) Қуръон оятлари таржималари.

Мисол:

Муқаддас Қуръони каримдан:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (۱۳) وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ (۱۴)

‘Inna Al- ‘Abrāra Lafī Na`īmīn

Wa ‘Inna Al-Fujjāra Lafti Jaḥīmin¹

Албатта, яхишлар жаннатдадир. 082–013

Ва албатта, фожирлар жаҳаннамдадир. 082–014

Муқаддас Қуръони каримдан яна бир мисол:

إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ (۲۵) ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ (۲۶)

Inna ‘Ilaynā ‘Īābahum ‘

Tsumma ‘Inna ‘Alaynā Ĥisābahum

Албатта уларнинг қайтиши Бизгадир. 88-25

Сўнгра, албатта, уларнинг ҳисоб-китоби ҳам Биздадир. 088–026

Рашидиддин Ватвот “Ҳадоийқ ус-сеҳр” асарида Қуръони каримдан келтирган мисолларнинг таржимасини форс тилида бермаган. Оятларни араб тилида қолдириш билан кифояланган. Шарифов Худой эса ўзининг Муҳаммад ибни Умар Родуёний “Тарҷумон ал-балоға”, Рашиддадин Ватвот “Ҳадоийқ ус-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър” номли рисоласида бу икки асарнинг тожик тилидаги таъдилини берган, холос. У ўз рисоласида “Ҳадоийқ ус-сеҳр фи дақойиқуш-шеър” асарини тўлиқ таъдил қилмаган. Яъни Қуръони каримдаги оятлар, ҳадиси шарифлар ва араб тилида берилган мисолларни рисолага киритмаган. 1987 йил Душанбеда чоп этилган рисолага Қуръони каримдаги оятлар, ҳадиси шарифлар ва араб тилида берилган мисолларнинг киритилмаганлигини ўша даврда ҳукмронлик қилган Совет тузумининг қарашлари билан изоҳлаш мумкин. “Ҳадоийқ ус-сеҳр” асарининг рус олимаси Н.Ю.Чалисова томонидан амалга оширилган русча таржимасида, Қуръон оятларининг таржимаси тўғридан-тўғри И.Ю.Крачковскийнинг Қуръони карим таржимасидан² фойдаланилган. Биз таржима жараёнида Қуръон оятлари таржимасини беришда Шайх Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содикнинг таржималаридан фойдаландик.

2) Ҳадиси шариф таржималари.

Мисол:

Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламнинг сўзларидан:

اَللّٰهُمَّ حَسَنَتْ خَلْقِيْ فَحَسِّنْ خُلُقِيْ

Allahumma xassanta khalqi fa–xassin khulqi

Аллоҳим, ўзинг мени яратдинг ахлоқимни ҳам ўзинг яхишила

Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламнинг сўзларидан:

اَلْخَيْرُ مَعْفُوْدٌ بَنُوْ اَصِيْهَا الْخَيْرُ اِلَيَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

Al-khaylu ma ‘quidun bi-navaasiiha-l-khayru ilaa yavmi-l-qiyomati

Отга қиёматга қадар яхшилик битилган

¹ 082. Al Infithaar 13,14

² Крачковский И.Ю. Коран. Пер. М., 1963. – С. 560.

3) Шеърӣ матн таржимаси.

Форсий мисол:

رودكى گويد:

كس فرستاد بسرّ اندر عيار مرا
كى مكن ياد بشعر اندر بسيار مرا³

Рудакий гуяд:

*Kas ferestād be-serr andar ayyār marā,
Ki makon yād bə-she'r andar bisyār marā*

Рудакий дейди:

*Кимдир Айёрни яширинча менга жўнатди,
(ва айтдики) мени шеърда кўп эслама.*

Ушбу байтда, *мра* билан *мра* радиф вазифасини, *еيار* билан *бسيار* қофия вазифасини, *اندر* билан *اندر* қофиядан олдин такрорланиб келинаётган сўз бўлгани учун мумтоз адабиётда ҳожиб деб юритиладиган санъатни юзага келтираяпти. *كس* билан *ياد* *كى مكن* билан *بشعر* қофия вазифасини адо этапти. Бу ерда тарсеъ санъатидан моҳирона фойдаланилганлигини кўришимиз мумкин.

من گويم:

اى منور بتو نجوم جلال
وى مقررّ بتو رسوم كمال
بوستانىست صدر تو ز نعيم
و اسمانىست قدر تو ز جلال

Ман гуям(Рашидиддин Ватвот):

*Эу, monavvar bə to nojumə jalāl,
Vəy moqarrar bə to rosūme kamāl,
Bostānist sadre to zi na'im
V-āsmānist qadre to zi jalāl.*

Мен дедим(Рашидиддин Ватвот):

*Эй, мунаввар юлдузлар жилоси сенингладир,
Уларнинг қарори сенинг камолингладир,
Қаддинг Жаннат боғидан бир бўстондир,
Жалолдан қадринг осмондир.*

Еيار. [عَیْ یا] (اخ) نام غلام رودكى بود كه ظاهراً رودكى وى را خريده و از خريدن آن وامدار شده بود و ابو الفضل بلعمى³
: آن وام را پرداخته است. رجوع به احوال و اشعار رودكى تأليف سعيد نفيسى شود
كس فرستاد به سرّ اندر عيار مرا
كه مكن ياد به شعر اندر بسيار مرا
رودكى .

Ушбу китъада қофиядош منور, مقرر, نجوم, رسوم, جلال ва кمال сўзлари иштирокида тарсеъ санъати қўлланган.

Арабий мисол:

ابو بكر قهستاني كويد:

تَمَتَّعَ بِيَوْمٍ مُسْعِدٍ التَّجَّحِ مُسْعِفٍ
وَدَعَا قَوْلَ لَاحٍ مُغْنِيَتِ النَّصْحِ مُغْنِفٍ

Абу Бакр Кўҳистони гуяд:

Tamatta' bi-yavmin mus'idi-n-nujxi mus'ifin
Va-da' qavla laaxin mi'niti-n-nusxi mi'nifi

Абу Бакр Кўҳистоний дейди:

Бахтли ва муваффақиятли кунлардан шодлан
Сергап ва фойдаси йўқларни тарк эт (улардан қоч)

Мазкур байтда, одамлар ҳар бир кунидан, жумладан, бахтли ва муваффақиятли кунларидан шодланишлари кераклигини таъкидлаб, муваффақиятсиз – сергап ва фойдаси йўқлардан узоқроқ юриш (қочиш) ва уларни тарк этишга чорланмоқда. Байтда тажниси мутарраф санъати қўлланган бўлиб, унга кўра тажнисдаги сўзларнинг охирги икки ҳарфидан бошқаси мувофиқ келади: مُغْنِفٍ ва مُغْنِيَتِ сўзлари юқоридаги шеърдан мисол, бунда охирги ҳарфлар ت ва ف дан бошқа مُغْنِ ҳарфлари тўлиқ мувофиқ келмоқда.

نوقاتي كويد:

هَنِيئاً لِسَادَاتِنَا فِي الْعِرَاقِ
لِقَاءِ الْكِرَامِ وَ مَاءِ الْكُرُومِ
فَفِي مُقْلَتِي مُنْذُ فَرَقْتُهُمْ
عَمَامٍ يَجُودُ بِمَاءِ الْعُمُومِ

Нуқотий гуяд:

Hani'an li-sadatina fi-l-'iraqi
Liqa'u-l-kirami va-ma'u-l-kurum
Fa-fi muqlati mundhu faragtuhum
Ghamatun yajudu bi-ma'i-l-ghumum

Нуқотий дейдики:

Ироқлик жанобларни қутлаймиз
Бу саховат пешалар учрашуви,
каромат учрашуви.
Видолашгандан бери кўзларим
Шашқатор ёшдан тўхтамайди

Мазкур китъада, шоир учун азиз Ирокдан келган одамлар ҳақида гап кетмоқда. Уларни моддий ва маънавий бойлик саховатпешалари, кароматли одамлар деб таърифлаб, улар билан бўлган учрашувни ва улар билан хайрлашганини видолашиш деб, шу пайтгача ўзини кўз ёшларини тия олмаётганини эътироф этади. Бу байтда, иштиқоқ санъати қўлланган бўлиб, унга кўра араб тилига хос бўлган ўзакдош сўзлар байт доирасида қўлланилади. *الْكَرَام* ва *الْكُرُوم* (krm) ҳамда *غَمَامٌ* ва *غُمُومٌ* (ghmm) ўзакдош сўзлари қўлланилмоқда.

Эътиборли жиҳатларидан бири шундаки, муаллиф танланган мисолларнинг мақсадга мос ва мувофиқ бўлиши учун астойидил ҳаракат қилади. Бунда:

- 1) мисолнинг кўзда тутилган назарий муаммо билан уйғун бўлиши;
- 2) мисол мазмунининг очиқ ва тушунарлилиги;
- 3) уларнинг ўзидан олдин ёки замондош адиб бўлишига қарамасдан асосий эътиборнинг ижодкорнинг умумий адабий обрўсига қаратилиши;
- 4) албатта мисолларнинг турли ёўналиш ва услуб эгалари бўлишига диққат қилиниши;
- 5) мисолларнинг истисносиз тарзда тарбиявий аҳамиятга молик эканлиги.

“Ҳадоийқ ус-сехр”нинг яратилиши буюк воқеа бўлган эди. Шунинг учун кейинги даврларда унга қизиқиш ва эътибор сусайгани йўқ. Жаҳон шарқшуносларининг адабиёт тарихи, мумтоз поэтика алоҳида жанрлар ва шеърӣ санъатлар ҳақидаги мавзу ва муаммоларни ҳал қилишда унга мурожаати мунтазам давом этиб келаяпти. Шундай буюк асарнинг ўзбек тилига таржимаси эса ҳалигача амалга оширилган эмас. Қолаверса асардаги назарий масалалар талқини билан ўзбек ижодкорлари бевосита танишадиган бўлса уларнинг бадиий ижодларига кучли ижобий таъсир бўлиши мумкин. Биз мазкур мавзунини танлаганимизда муаммонинг бу жиҳатларини ҳам эътиборда тутганмиз.

“Ҳадоийқ ус-сехр фи дақойиқ уш-шеър” асарининг ўз даврида жуда машҳур бўлганини таъкидлаш жоиз. Дунё илмий кутубхоналарида ҳамда қўлёзма фондларида унинг 8 та қўлёзма нусхаси сақланади, бошқа асарларининг тошбосма нусхалари ниҳоятда кўп. Муҳими уларнинг географияси ҳам ниҳоятда кенг. Биз Ўзбекистон, Тожикистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Франция сингари кўплаб мамлакатларда адиб асарларининг шундай нусхаларига эгамиз.

Асар асосан араб ёзувида оммалашган. Шунинг учун ҳам уларнинг илк тадқиқотчилари мусулмон олами билан алоқадорлиги тасодиф эмас. Айни пайтда унинг дунёдаги кўплаб тилларга таржималари ҳам кўпайиб бормоқда. Хусусан, турк, араб, ўзбек, тожик тилларидаги қисман таржима ва табдиллар амалга ошган.

Хулоса қилиб айтиш керакки, Хоразм заминида узок муддат яшаб ижод қилган балхлик шоир, адиб ва котиб Рашидиддин Ватвот қолдирган илмий ва адабий меросни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, шубҳасиз, Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданиятини тўла ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 427 б.
2. Замахшарий М. Олтин шодалар. – Тошкент: Фан, 2010. – 256 б.
3. Замахшарий. Кашшоф. – Қоҳира: Қоҳира университети, 1953. – 255 б.
4. Абдуллаев И. Поэзия и арабском языке в Средне Азии и Хорасане X начало XI вв. – Ташкент: Фан, 1984. – 398 с.
5. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1977. – 421 с.
6. Чалисова Н.Ю. некоторые проблемы становления персоязычной теоретической поэтики. – Вопросы истории литератур Востока. Фольклор, классика, современность. – Москва: Наука, 1979. – 321 с.
7. Чалисова Н.Ю. О проблематике и композиции трактата “Хадаик ас-сихр фи дакаиқ аш-шиър” Рашида Ватвата. – Письменные памятники Востока. История, филология. – Москва: Наука, 1979. – 365 с.
8. Чалисова Н.Ю. О новаторстве Рашида Ватвата в разработке теории бадиъ на персидском языке. – Тезисы докладов и сообщений аспирантов и молодых научных сотрудников. Языкознание. Литературоведение. Текстология. – Москва: Наука, 1979. – 410 с.
9. Чалисовой Н.Ю. Рашид ад-Дин Ватват. Сады Волшебства в тонкостях поэзии // Перевод с персидского, исследование и комментарий. – Москва: Наука, 1985. – 325 с.